

ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА

УДК 371.134:378

О.А. ВАСИЛЬЄВА

ДЕТЕРМІНАНТИ ШКІЛЬНОЇ НЕУСПІШНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

Статтю присвячено аналізу психологічних детермінант шкільної неуспішності молодших школярів. Визначено типові причини неуспішності. Розглянуто внутрішні та зовнішні стосовно молодшого школяра причини неуспішності.

Ключові слова: детермінанти шкільної неуспішності, невстигання, невстигаючі молодші школярі.

Система реформування освіти в Україні ставить своїм завданням формування високоінтелегентної, свідомої особистості, здатної розв'язувати соціальні й економічні проблеми молодій суверенній держави. Її реалізація можлива за умови організації особистісно орієнтованого навчання, метою якого є максимальне розкриття індивідуальних можливостей і самоактуалізація особистості кожного, створення умов для реалізації інтелектуального та духовного потенціалу дитини, своєчасного виявлення контингенту школярів, які потребують допомоги, відповідної до характеру ускладнень, що вони зазнають у навчанні.

Для успішного подолання труднощів навчання необхідно, насамперед, визначити джерела та причини виникнення цих труднощів.

Мета статті – дослідити психологічні детермінанти шкільної неуспішності в молодшому шкільному віці та розробити їх типологію.

Слід зазначити, що проблема неуспішності школярів є найбільш сталою. Ще І.Г. Песталоцці, А. Дістервег слідом за Арістотелем відокремлювали дітей з ускладненнями в навчанні, розробляли елементи диференційного підходу до них. Я.А. Коменський присвятив цій проблемі кілька розділів “Великої дидактики”. Давньоримський теоретик Марк Фабій Квантіліан вважав, що всі діти, за деяким винятком, наділені здібністю до освіти.

Б.Г. Ананьєв, Н.О. Менчинська ввели поняття “навченість”, або “здатність до засвоєння знань”. Термін “навченість”, на думку Н.О. Менчинської, означає сприйнятливність до засвоєння знань і способів навчальної діяльності. Ця здатність є індивідуальною, відносно стійкою властивістю особистості.

Учені попереджують, що навченість не слід плутати з розвитком. На думку Н.С. Лейтеса, навченість відрізняється за низкою ознак. З віком рівень розумового розвитку зазвичай підвищується, а навченість падає. Крім того, з віком можуть відбутися якісні зміни в розумових можливостях людини, пов'язані зі втратою нею деяких психологічних переваг попередніх вікових періодів життя.

Більшість молодших школярів з низькою успішністю мають знижену навченість, будь-який вид психічної діяльності являє для цих дітей великі труднощі за умови, якщо їм треба виявити активність, докласти зусиль. Для них характерна невідповідність між рівнем розвитку інтуїтивно-практичного та словесно-логічного мислення. Тут наявне формальне засвоєння “теорії”, за якого не забезпечується її вплив на пізнавальну “практику”.

Характерна особливість багатьох дітей молодшого шкільного віку з низькою навченістю полягає в тому, що вони мислять або абстрактно, або конкретно, але здійснити перехід з одного плану в іншій для них становить велику трудність. Недоліки пам’яті та мислення дуже тісно пов’язані з більш загальними особливостями “стилю” розумової діяльності учнів, низьким тонусом загальної пізнавальної активності, який зумовлюється, в свою чергу, мотиваційною сферою цих учнів.

Систематично невстигаючі молодші школярі мають низький рівень швидкості засвоєння – це комплексне явище, істотний показник якого не стільки швидкість запам’ятовування, скільки темп узагальнень. Швидкість засвоєння досліджувала З.І. Калмикова, яка використовувала для визначення цього явища термін “темп просування”. Критерії останнього: кількість виконаних завдань, необхідних для засвоєння програмних знань, узагальненість і економність мислення, гнучкість і критичність. До них додається ще самостійність: чим нижчий темп просування, тим більше учні потребують допомоги.

Нагромаджені в теорії та практиці дані про причини низької успішності молодших школярів, які лежать у сфері пізнавальної діяльності, свідчать, що з цього питання серед дослідників не існує єдності в поглядах, але фіксуються незаперечні факти, які лише на перший погляд здаються парадоксальними:

- серед невстигаючих виявляються різні за навчальними можливостями групи учнів;
- більшість із них мають нормальний рівень інтелектуального розвитку;
- частина з них має навіть підвищені інтелектуальні здібності.

Узагальнимо характеристики типових причин невстигання молодших школярів (див. табл.).

Феномен низької успішності навчання школярів вивчався в класичній психології та педагогіці. У працях П.О. Ефруссі, А.Ф. Лазурського, П.Ф. Лесгафта, В.М. Сороки-Росинського серед основних причин низької успішності навчання школярів на перше місце висувались вади особистісного розвитку, які мають соціогенний характер або констатувалось переважання емоційних, вікових дисфункцій над іншими причинами шкільного невстигання. Широкі дослідження шкільної неуспішності в 30-ті рр. ХХ ст. проведені П.П. Блонським. Він виокремив чотири основні причини, які часто призводять до невстигання. По-перше, це явище низької працездатності, пов’язане зі станом здоров’я; по-друге, невміння правиль-

но організувати свою працю; по-третє, відсутність інтересу до навчання; по-четверте, слабкий розвиток волі. П.П. Блонський не погоджувався з дослідниками, які вбачали причину невстигання в особливостях самих учнів, а не в недоліках роботи вчителів. У 1928 р. вийшла друком праця П.О. Ефруссі, яка інтегрує дані науки про феномен неуспішності та невстигання в тому числі, і подає найбільш характерні риси, властиві невстигаючим школярам: нестійка увага, часте її відволікання; повільний темп роботи, низький загальний розвиток; емоційно-вольові затримки; низька активність щодо вимог школи, бідність уяви.

Таблиця

Типові причини невстигання молодших школярів

Внутрішні стосовно школяра		Зовнішні стосовно школяра		
Недоліки біологічного розвитку	Недоліки психічного розвитку	Недоліки пізнавального досвіду особистості	Дидактогенні	Недоліки впливу позашкільного оточення
Дефекти органів чуттів	Недоліки в розвитку пізнавальної сфери: а) розвитку мислення; низький рівень оволодіння основними розумовими операціями); б) погана пам'ять	Прогалини в знаннях і спеціальних вміннях	Недоліки, породжені процесом навчання	Недоліки впливу сім'ї
Соматична ослабленість	Слабкий розвиток волі	Прогалини в навичках навчальної діяльності	Недоліки програм і навчальних посібників	Недоліки впливу навколишнього середовища
Особливості вищої нервової діяльності	Слабкий розвиток емоційної сфери особистості	Недостатня сформованість загальнонавчальних умінь	Недоліки в стилі навчального спілкування з вчителем і однокласниками	
Тимчасова затримка розвитку	Відсутність пізнавальних інтересів і потреб	Недоліки загального розвитку	Наслідки негативного впливу школи	
Астенічні стани				
Психопатологічні відхилення				

Пізніший період розвитку поглядів на досліджуване явище пов'язаний з відпрацюванням методологічних і теоретичних засад невстигання. У традиційній класифікації причин невстигання знайшли відображення основні засади філософської науки про особистість як єдність біологічного, психічного та соціального. Біологічні фактори впливають на тонус

(активність, пасивність, стеничність), психічні та соціальні – переважно на інтелектуальну, мотиваційно-емоційну та моральну сферу особистості.

З психологічної літератури основним джерелом для пошуків цієї проблеми стали дослідження типологічних особливостей вищої нервової системи людини як фізіологічної основи індивідуально-психологічних відмінностей (Г.С. Костюк, Н.С. Лейтес, Б.М. Теплов), здібностей і обдарованості (Б.Г. Ананьєв, Д.Б. Ельконін, В.А. Крутецький, М.Д. Левітов, Н.С. Лейтес, В.Н. Мясіщев, Б.М. Теплов), індивідуальних відмінностей у пам'яті (Л.В. Занков, Н.І. Мурачковський, А.О. Смірнов), уваги (Н.І. Мурачковський, В.С. Мухина), працездатності (А.А. Бударний, Ф.Ф. Корольов, В.С. Цетлін), рушійних сил психічного розвитку (Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн). Особливо важливими в цьому контексті стали результати досліджень із психології навчання, які розглядали ставлення школярів до навчання та формування їх навчальних інтересів (Н.М. Бібік, Л.І. Божович, І.Ю. Кулагіна, М.В. Матюхіна, Л.С. Славіна); процес засвоєння знань і сутність індивідуальних відмінностей у цьому процесі (В.В. Давидов, В.І. Зикова, З.І. Калмикова, Г.С. Костюк, Н.О. Менчинська).

Найбільш цінними з точки зору досліджуваної проблеми є праці Б.Г. Ананьєва, Ю.К. Бабанського, А.А. Бударного, А.М. Гельмонта, М.О. Данілова, Б.П. Єсипова, Л.В. Занкова, В.І. Зикової, З.І. Калмикової, Н.О. Менчинської, М.М. Скаткіна, Л.С. Славіної, В.С. Цетлін та ін.

Зокрема, Н.О. Менчинська вважала, що важливою умовою реалізації пояснювального принципу в дослідженнях з психології навчання є наявність розробленої типології психічної діяльності в процесі засвоєння знань, виходячи з якої можна виявити причинно-наслідкові зв'язки, які зумовлюють той чи інший варіант невстигання.

Вивчення невстигаючих учнів проводилось на рівні макроструктури їх діяльності. Про це свідчить робоча термінологія вищезазначених авторів: “навченість”, “якість розуму”, “продуктивність мислення”, “фонд дійових і наявних знань”, “просування” та ін.

Ці терміни характеризують комплексні психологічні утворення зі структурою, яка вже склалася, й генезис яких визначається тільки в загальних рисах. Відповідно, опис особливостей навчання невстигаючих школярів у цих термінах має вигляд узагальнення, тим більше, що описувались переважно діти молодшого та середнього шкільного віку, які вже встигли сформуватися як “аутсайтери”, тобто це була характеристика явища, яке “вже відбулося”. Дані психологічних досліджень показують, що невстигаючі молодші школярі погано усвідомлюють мотиви своїх дій, у навчанні переважає мотивація уникнення труднощів, вони мають невисокий рівень домагань, хоча невстигаючі учні частіше, ніж інші, як об'єкт інтересу вибирають школу, урок, однак коло їх бажань на цьому замикається, вони не дуже занепокоюються з приводу одержаних поганих оцінок, водночас учні, які добре встигають, зацікавлені у розв'язанні складних завдань і отриманні добрих оцінок.

Різне ставлення до навчання простежується також і у школярів молодших класів, які однаково встигають. Іншими словами, як групи добре встигаючих, так і групи погано встигаючих неоднорідні, серед них є істотна різниця в мотивах навчання.

Відомо, що деякі учні мають повноцінну мотивацію, але не володіють процесами цілепокладання, працюють повільно і за допомогою вчителя докладають значні зусилля, витрачаючи багато часу на виконання пізнавальних завдань.

Як бачимо, говорячи про внутрішні типові недоліки неуспішності молодших школярів, багато вчених вказують на два основних критерії: особливості розумової діяльності та спрямованість особистості. Сама по собі висока якість розумової діяльності ще не забезпечує успіх у навчанні, якщо вона збігається з негативним ставленням до навчання. Г.П. Антонова, Л.І. Божович, М. Волокітіна, Н.І. Мурачковський, О.В. Проскура, Л.С. Славіна, І.В. Ульяновка зазначають: якщо негативне ставлення до навчання виникає в першому класі, то в старших класах у цих учнів названа причина стає домінуючою.

Розумовий розвиток детермінується не тільки ззовні, а і зсередини, тобто він залежить від уже досягнутого розвитку, від вікових та індивідуально-психологічних особливостей молодшого школяра.

До особливостей розвитку пізнавальної сфери молодших школярів належать: загальна психологічна активність особистості, яка виявляється в допитливості, прагненні розв'язувати різноманітні розумові задачі, в наявності відносно високого рівня домагань в окремих галузях розумової діяльності; розумова працездатність; рухливість, гнучкість, урівноваженість нервово-психічних процесів, відсутність імпульсивності; наполегливість у досягненні мети розумової діяльності, достатньо високий опір впливу невдач; адекватна самооцінка стосовно своїх розумових здібностей; уміння раціонально планувати розумову діяльність, уважність і самоконтроль. Для невстигаючих молодших школярів характерні саме такі ознаки, але з протилежним знаком. Зокрема, невстигаючі молодші школярі від добре встигаючих відрізняються наявністю прогалин у розвитку мислення, невмінням виділити у навчальному матеріалі головне, а також самостійно мислити. Ці явища такі дослідники, як З.І. Калмикова, Н.О. Менчинська, Н.І. Мурачковський, пов'язують з недостатнім розвитком у невстигаючих аналітико-синтетичної діяльності, з невмінням узагальнювати, абстрагувати, порівнювати приховані суттєві властивості предметів і явищ. Невстигаючі молодші школярі часто відрізняються рівнем сформованості мнемічної діяльності від своїх однолітків із високим рівнем навченості. А знижена продуктивність, менший обсяг пам'яті в невстигаючих молодших школярів, у свою чергу, пов'язані з низьким рівнем уваги й розумової діяльності. Слабко встигаючі не володіють раціональними способами запам'ятовування, спеціальними мнемічними прийомами, що, у свою чергу, відбивається на продуктивності пам'яті молодших школярів.

У низці психологічних досліджень, які присвячені особливостям пам'яті, вказується на залежність між шкільними успіхами дітей і рівнем розвитку в них процесів запам'ятовування. У процесі дослідження виявилось, що в дітей із низькою успішністю може не бути паталогічних змін у пам'яті. Проте вони дають гірші результати порівняно з дітьми того самого класу в тих випадках, коли потрібно використовувати логічну, опосередковану пам'ять, щільніше пов'язану з процесами мислення.

Діти, які зазнають труднощів у навчанні, звичайно, справляють враження неспроможних до концентрації уваги. І дійсно, на уроці вони часто відволікаються, питання учителя застають їх зненацька та ін. Проте, коли їм запропонували виконати коректурну роботу, не обмежуючи їх при цьому в часі, то невстигаючі діти показали результати не гірше, ніж отримані школярами, які встигають.

Характеризуючи зовнішні типові причини невстигання молодших школярів, а саме недоліки пізнавального досвіду особистості, учені (Ю.К. Бабанський, Н.А. Бастун, А.А. Бударний, Н.М. Бібік, Т.Б. Генінг, К.М. Гуревич, М.Т. Дрігус, І.В. Дубровіна, Д.Б. Ельконін, З.І. Калмикова, Н.О. Менчинська, М.М. Скаткін) підкреслюють, що відносно великий обсяг знань ще не дає підстави для висновку про забезпечення високого рівня розумового розвитку, тому що про останній роблять висновки не тільки за обсягом знань, а й за здатністю оперувати ними, використовувати на практиці, здійснювати перенесення в змінених умовах.

Як бачимо, внутрішні причини невстигання пов'язуються переважно з фізіологічною неготовністю до навчання, проблемами розумового й емоційного розвитку. Тому аналіз передумов виникнення невстигання у молодших школярів останнім часом ведеться зазвичай у контексті вивчення дітей із затримкою психічного розвитку (В.І. Бондар, Л.С. Вавіна, С.П. Зінченко, Т.Д. Ілляшенко, З.І. Калмикова, С.Б. Кузікова, Л. Тарасюк). Встановлено, що захворювання, ослаблення організму, підвищена втомлюваність є причиною неуспішності, яка викликає такі її ознаки, як байдужість до результатів навчання, небажання переборювати труднощі, відволікання в ті моменти уроку, коли вимагається напруження думки, пряме виконання завдань.

Зустрічаються діти з ослабленим зором і зі слабким слухом. Як зазначає В.І. Бондар, через це молодші школярі нечітко сприймають дидактичний і наочний матеріал, пояснення вчителя. За умови зниження гостроти й звуження поля зору порушується діяльність, яка реалізується під контролем зорового аналізатора. Навіть незначне порушення зору чи слуху ускладнює оволодіння технічним читанням, письмом, особливо на початковому етапі навчання, збіднює словниковий запас, викликає порушення граматичної будови й врешті позначається на формуванні пізнавальної діяльності.

Загально визнаними є причини невстигання молодших школярів, які лежать у сфері методики. Їх часто називають дидактогенними, тобто породженими станом навчання (Ю.К. Бабанський, М.О. Данілов, А.М. Гельмонт, Ю.З. Гільбух, Т.Л. Мусерідзе, І.П. Підласий, К. Пошкус, С.О. Сковрцова, Т.Ю. Стульпінас). Недоліки навчального процесу вчені та практики

пов'язують із методами навчання, незадовільною організацією роботи учнів, а саме з перевантаженням позашкільними заходами, факультативними заняттями, нераціонально складеним розкладом занять, пізнавальною бідністю змісту, психологічною атмосферою уроку (М.К. Акімова, В.І. Бондар, А.А. Бударний, Т.Б. Генінг, І. Глассер, І.В. Дубровіна, Л.М. Зюбін, І.А. Невський, В.І. Помагайба, М.М. Скаткін, В.Ф. Харківська, В.С. Цетлін). Перевантаження репродуктивних методів, вербалізм, одноманітність видів самостійної роботи або відсутність самостійної роботи, яка б підготовлювала до аналогічної роботи вдома, дидактичних засобів, неправильне дозування матеріалу уроку, – неповний перелік вад методичного характеру, які позначаються на успішності навчання.

До дидактогенних причин неуспішності вчені Н.М. Бібік, І.Ю. Кулагіна, А.К. Маркова, Н. Мурачковський, О.В. Проскура, Л.М. Фрідман відносять недоліки стилю навчального спілкування. У початковій ланці школи легше, ніж у наступних ланках, зазначає О.В. Проскура, вдається дотримуватись стилю жорсткої дисципліни, або, як його ще називають, імперативного, авторитарного. Вчитель відразу висуває низку суворих вимог, підпорядкування яким із боку дітей та їхніх батьків має бути основною умовою, що забезпечує його позитивне або негативне ставлення до того чи іншого учня, тобто сувора дисципліна об'єктивується як основна мета навчально-виховного процесу.

На формування особистості школяра як у позитивному, так і в негативному плані впливає позашкільне оточення. Ученими з'ясовано, що численні випадки невстигання частіше за все зумовлені двома основними факторами: частотою зміни вчителів і значними змінами складу учнів класу. Особливо значним вважається перший фактор. Під час наукових досліджень виявлено, що краще встигають молодші школярі, батьки яких цікавляться їх шкільним життям.

Висновки. Таким чином, невстигання – явище неоднорідне й породжується різними причинами. Учені виділяють основні ознаки появи його симптомів: перенапруження, надмірне стомлювання, невміння логічно мислити, погана пам'ять, неухважність, невміння слухати вчителя, нерозвинуте мовлення, слабкий розвиток у цілому, зниження інтересу до предмета, збільшення кількості помилок при виконанні навчальних завдань, витрачання часу на виконання домашнього завдання вище за шкільно-гігієнічні норми, невиконання домашніх завдань або частини, часте звертання за допомогою до вчителя.

Список використаної літератури

1. Бастун Н.А. Психологический анализ причин низкой успеваемости учения шестилетних первоклассников : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Н.А. Бастун. – К., 1992. – 201 с.
2. Блонский П.П. Как обеспечить будущим учителям знание возрастных особенностей детей / П.П. Блонский // Педагогическое образование. – 1934. – № 6. – С. 40–44.
3. Генинг Т.Б. Активизация учебно-познавательной деятельности слабоуспевающих школьников в процессе проблемного обучения : автореф. дис. ... канд.

пед. наук : 13.00.01 / Т.Б. Генинг ; Московский гос. пед. институт им. В.И. Ленина. – М., 1978. – 16 с.

4. Гільбух Ю.З. Шкільний клас: як пізнавати й виховувати його душу / Ю.З. Гільбух, О.В. Киричук. – К. : Перспектива, 1996. – 208 с.

5. Глассер У. Школы без неудачников / У. Глассер. – М. : Прогресс, 1991. – 184 с.

6. Ілляшенко Т.Д. Типологія дітей з труднощами у навчанні / Т.Д. Ілляшенко // Дефектологія. – 1997. – № 2. – С. 37–41.

7. Менчинская Н.А. Психологические проблемы неуспеваемости школьников / Н.А. Менчинская. – М. : Педагогика, 1989. – 224 с.

8. Цукерман Г.А. Школьные трудности благополучных детей / Г.А. Цукерман. – М. : Знание, 1994. – 80 с.

Васильева О.А. Детерминанты школьной неуспеваемости младших школьников

Статья посвящена анализу психологических детерминант школьной неуспеваемости младших школьников. Определены типичные причины неуспеваемости. Рассмотрены внутренние и внешние по отношению к младшему школьнику причины неуспеваемости.

Ключевые слова: детерминанты школьной неуспеваемости младших школьников, неуспеваемость, слабоуспевающие младшие школьники.

Vasylieva O. Determinants of school failure younger pupils

The article is devoted to the analysis of the psychological determinants of school failure younger pupils. There were defined typical causes of failure. From the point of young pupils' there were reviewed internal and causes of school failure.

Key words: determinants of school failure, school failure, young pupils with low level of school success.